

РОЗДІЛ І. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.12:321.01(091) (495) “38“

ГЕТЕРІЇ ЯК ФОРМА ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ В ДАВНЬОГРЕЦЬКИХ ПОЛІСАХ КЛАСИЧНОГО ПЕРІОДУ

Бостан Л.М., к.і.н., доцент

Запорізький національний університет

У статті на конкретному історичному досвіді давньогрецьких полісів досліджено становлення гетерій як однієї з форм політичної опозиції в Стародавніх Афінах класичного періоду. Зазначено, що в період розквіту республіки невизнання гетерій як форми опозиційної діяльності стало одним із факторів занепаду давньогрецької демократії.

Ключові слова: поліс, демократія, остракізм, гетерія, політична опозиція

Бостан Л.М. ГЕТЕРИИ КАК ФОРМА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ОППОЗИЦИИ В ДРЕВНЕГРЕЧЕСКИХ ПОЛИСАХ КЛАССИЧЕСКОГО ПЕРИОДА / Запорожский национальный университет, Украина

В статье на конкретном историческом опыте древнегреческих полисов исследовано становление гетерий как одной из форм политической оппозиции в Древних Афинах классического периода. Отмечено, что в период расцвета республики непризнание гетерий как одной из форм оппозиционной деятельности стало одним из факторов упадка древнегреческой демократии.

Ключевые слова: полис, демократия, остракизм, гетерия, политическая оппозиция.

Bostan L.M. ETERIAS AS A FORM OF POLITICAL OPPOSITION IN ANCIENT GREEK POLEIS OF THE CLASSICAL PERIOD / Zaporizhzhya national university, Ukraine

Development of democracy and ensuring of political stability based on the balance of political forces is impossible without normal functioning of the institute of political opposition. Having a long history, it acquired special significance in the second half of the XX century, when the researchers of this phenomenon grounded the idea of causation of political opposition existence as an objective necessity of a society.

Resorting to the experience of ancient Greek poleis, in particular, to ancient Athens – cradle of the modern Western democracy – enables to reveal historical and legal sources of opposition as a social phenomenon and a political institute typical of an organized civil society.

At that time in almost every Greek polis, eterias – societies of like-minded people, which were established for political purposes – were of significance in this struggle. Structured to a certain degree, not large in numbers, gathered by unity of birth, perception of the world and political goals, called after their known leader, those, having their social base but not recognized as a state they became real entities of political life in the Greek polis.

Eterias were especially active at the final stage of the Peloponnesian War (431–404 BC). Thus, from ancient sources we got to know that within the period of preparation and conduction of the oligarchic coups known as The Four Hundred (411 BC) and The Thirty (404 BC) in Athens the activities of eterias were of an extremely radical character; it could but affected dilution of democracy. However, we should notice that such activities were characteristic of the crisis periods of the history of the ancient Athens polis. All the previous, rather long chronological period of time was a period of peaceful (compromise) political life, when alignments mostly acted within the law limits.

Having made the conditions for free expression of political inclinations, citizens of Athens aspired to prevention of encroachment on the constitutional grounds of the republic. At the same time, absence of the mechanism of the legislative regulation of activities of different social and political alignments, eterias being among them, resulted in extreme manifestations in activities of the forces inclined to opposition to the current authorities, especially within crisis periods. Gradually this shook the democratic order, undermined it from inside; it resulted in decay and the state lost its sovereignty.

Recognizing opposition activity as part of political life, it is essential, especially, in the conditions of a transition state, to institutionalize the notion of opposition, which allows to outline a circle of the entities claiming to be an opposing force, guarantee their rights and determine the principles they should ground their activities on.

Key words: polis, democracy, ostracism, eteria, political opposition.

Розвиток демократії і забезпечення політичної стабільності, заснованої на балансі політичних сил, що відображають інтереси різних соціальних груп суспільства, неможливий без нормального функціонування інституту політичної опозиції. Маючи давню історію, він особливої актуальності набуває в другій половині ХХ століття, коли дослідниками цього феномену обґрунтовується ідея про зумовленість існування політичної опозиції як об'єктивної потреби суспільства, стимулятора його подальшої демократизації.

Ця об'єктивна потреба проявилася і в Україні, де після набуття нею незалежності на законодавчому рівні робилися спроби вирішити питання про співпрацю і взаємодію між владою і опозицією, про отримання опозицією більш ефективних важелів впливу на владу. Проте, зрушення, які відбулися за останні роки в системі відносин „влада – опозиція”, свідчать про збереження інерції політичного протистояння та недооцінку ролі опозиції як невід'ємної складової демократичної політичної системи. Серед багатьох факторів, що зумовили такий стан, були: слабкість історичних традицій опозиційної діяльності в Україні, недостатнє врахування досвіду країн сталої демократії, фрагментарність у вивченні теоретичних і історичних аспектів цього явища цивілізовано організованого суспільства.

Відносно останнього можемо зазначити, що вітчизняними дослідниками зазначена проблема активно почала розроблятися лише з середини 1990-х рр., коли увага приділялася переважно періоду незалежної України, сучасності. Теоретичні та історико-правові аспекти цієї проблеми знайшли відображення лише в поодиноких працях. Передумовам та причинам виникнення політичної опозиції присвятили зокрема свої дослідження І. Варзар, Р. Деміденко, А. Колодій, І. Курас, Д. Савицький, В. Сичова, В. Якушик, а проблемам законодавчого регулювання її правового статусу – О. Кесарчук, О. Кукуруз, І. Павленко, І. Підлуська, О. Совгира, В. Колісник, І. Берназюк, О. Масловська та інші. Цього вочевидь недостатньо, оскільки визнання політичної опозиції як соціального явища, як інституту цивілізовано організованого суспільства, потребує цілісного підходу в його вивченні.

Оскільки одним з головних компонентів такого підходу є розгляд явища в історичному вимірі, тобто в конкретних історичних умовах, що спричиняють особливості його прояву на тому чи іншому етапі, *метою нашого дослідження* є визначення форм організації та функціонування інституту політичної опозиції в колісці європейської демократії – Стародавній Греції.

Складність історичного і теоретичного осмислення феномену політичної опозиції зумовлена тим, що в науковців відсутнє єдине уявлення щодо тлумачення її поняття. Більшість із них представлено двома основними підходами: етимологічним та інституційним. Етимологічний підхід (лат. *oppositio* – протиставлення) акцентує увагу на діяльнісному аспекті опозиції і розглядає її як просте протиставлення однієї політики іншій, як виступ проти думки більшості або пануючої думки. В такий спосіб опозиція розглядається як деякий процес, діяльність без прив'язки до конкретних політичних суб'єктів. У рамках інституційного підходу найбільша увага приділяється інституційним формам організації опозиції, серед яких перевага віддається діяльності партій меншості в легіслатурі. Тим самим не враховується вся різноманітність форм організації влади.

Спільність зазначених підходів ґрунтується на тому, що опозиція визначається через владу. Проте одного прийняття факту протистояння влади і опозиції вочевидь недостатньо. Як свідчить історичний досвід, найважливішою характеристикою опозиції є прагнення набути владу. Отже, визнання опозиції суб'єктом політичного життя, що претендує на володіння владою, розширює коло її суб'єктів і дає можливість визначити предмет її діяльності (боротьби) – отримання влади. При такому підході очевидним є те, що опозицією можуть бути не лише партії. Про це свідчить досвід існування політичної опозиції в різних формах її прояву як у більш ранні періоди державно-правової історії, так і сьогодні, коли її основними суб'єктами можуть виступати інститути державної влади, олігархічні угруповання, транснаціональний капітал тощо.

Зародження політичної опозиції як явища, бере свій початок з появи перших інститутів публічної влади, яка покликана була регулювати відносини „влада-підкорення”. Саме на цій основі з часом стала поступово формуватися дихотомія „влада-опозиція”. У найдавніших державних утвореннях країн давньосхідної цивілізації в правових джерелах знаходимо положення про неприпустимість непокори правителів, які ґрунтувалися на міфологізованих

ідеях про божественне надприродне походження його влади, що визнавалася спадковою і недоторканою. Отже, в такий спосіб здійснювалася легітимізація абсолютної і необмеженої влади східних правителів, а також встановлених ними норм і правил поведінки. Тому будь-яка опозиція розглядалася як однозначно ворожа і така, що підлягала негайному знищенню. При цьому найбільшу небезпеку для себе і своєї влади давньосхідні монархи вбачали в своїх наближених, підозрюючи їх у змовах проти себе.

Інституційне оформлення опозиції, на думку вчених, розпочалося в країнах античної цивілізації, де було покладено початок виникненню протопартій, що пов'язується з появою особливих груп людей, які відображали інтереси різних соціальних верств. Не будучи організаційно оформлені, вони, як правило, активність проявляли в кризові періоди. Так, архаїчний період в історії державотворення в Стародавніх Афінах, як відомо, відзначений глибокою політичною кризою, зумовленою поглибленням протиріч між родовою і майновою аристократією, вихід з якої було здійснено в процесі реформ Солона і Клісфена (VI ст. до н.е.), що заклали підвалини державного ладу афінської республіки. Серед них слід відзначити введення інституту остракізму, метою якого було попередження зазіхань опозиційно налаштованих сил проти демократії. Слушною є думка С. Карпюка, який розглядає цю процедуру в певному відношенні внесенням „правил гри в політичну боротьбу” [1, 24]. Однак, якщо на першому етапі остракізм ефективно виконував роль знаряддя в боротьбі проти тиранії, захищаючи інтереси афінської демократії, попереджаючи можливості порушення афінської конституції окремими політичними лідерами, на другому, починаючи з вигнання Ксантіппа (484/483 р. до н.е.), сина Аріфрона, остракізм почав використовуватися різними угрупованнями в межах внутрішньополітичної боротьби.

Кінець 50-х-початок 40-х рр. V ст. до н.е. знаменувався перетворенням Афінського морського Союзу в державне утворення імперіального характеру. Демократичні режими, які вводилися в більшості союзних міст, забезпечували Афінам симпатії бідноти, але в той же час налаштовували проти них заможних і родовитих, які були не тільки усунуті від влади, але й постійно перебували під загрозою розорення. В самій Аттіці відбувалося подальше розшарування в суспільстві й загострення протиріч між аристократією і олігархами, що призводило також до посилення опозиційних настроїв.

Значну роль у політичній боротьбі практично у всіх грецьких полісах у цей період починають відігравати гетерії. Відсутність у сучасній літературі загальноприйнятого перекладу терміну «гетерія» (ἑταῖρια) і обмеженість у джерелах ускладнює вивчення цього явища, проте окремі спроби понятійно-термінологічного його пояснення є. Спираючись на наявні джерела і посилаючись на дослідження В. Латишева, який розуміє під гетеріями „таємні політичні кружки, члени яких клятвою зобов'язалися взаємно підтримувати один одного на судах і при виборах на посади”, А. Доватура, який розглядав „гетерії” як політичні клуби, переважно олігархічні, такі, що мали на меті повалення демократії”, Г. Стратановського, котрий називав „гетерії – політичними клубами, первинними осередками олігархічної „партії”, Л. Мариневич і Г. Кошеленко, які розглядали гетерії як неформальні політичні організації, переважно, олігархічні за своїм складом, дослідниця-антикознавець О. Никитюк зробила висновок про те, що є певні підстави щодо визначення гетерій як таємного співтовариства однодумців, що утворювалося з політичними цілями [2].

Погоджуючись загалом з висловленою думкою, зауважимо, що таке визначення є справедливим для гетерій класичного періоду історії давньогрецьких полісів, оскільки, як зазначає Е. Фролов, саме з другої половини V ст. до н.е. в їх діяльності з'являються нові риси: вони починають об'єднуватися між собою, їх вплив і активність сильно зростають, вони перетворюються на динамічні об'єднання, що набувають чіткої політичної орієнтації [3, 49]. Проте цього не можна сказати про гетерії більш раннього періоду, коли вони були переважно неформальними об'єднаннями аристократів, створеними за принципом особистої дружби, родових, сімейних або ж релігійних зв'язків (виняток становили гетерії на Криті і в Літті, які існували як офіційно визнаний інститут державної структури) [4].

Прагнення зрозуміти, що зумовило появу, внутрішню природу подібних об'єднань, проявилось ще в давнину. Так, Арістотель по-різному пояснює причину організації гетерій у демократичних і олігархічних полісах: в олігархіях – це необхідність об'єднання сил окремих груп олігархів, що мали свого лідера і прагнули до захоплення влади. В демократіях же – це

прагнення представників олігархічних кіл захиститися від надуманих переслідувань з боку демосу [5, 593-600], що було наслідком реальної правової практики Афін, яка характеризувалась тим, що проголошене на словах рівноправ'я всіх громадян, які входили в полісну організацію, насправді порушувалося, затверджуючи панування демосу і обмеження прав аристократів. Не наважуючись на відкритий опір демократичним інститутам, вони підривали їх зсередини, організовуючи гетерії.

За словами Фукидіда, діяльність цих співтовариств зводилася переважно до взаємодопомоги на виборах і в суді: по-перше, прагнучи впливати на потрібних людей особисто, лестощами, погрозами, обіцянками, вони виступали перед судом як захисники або співобвинувачі, залучаючи свідків, задовольняючи обвинувачів грошима. Підтримка членів своїх співтовариств під час судових процесів, зазначає історик, була надзвичайно актуальною, оскільки переслідування переважно багатих і знатних потребувало згуртованості і вірності гетайрів один одному [5, 62].

Що ж до здобуття посад, роль гетерій значно зростала при проходженні вже обраними кандидатами докімасії (особливої обов'язкової перевірки осіб на відповідність посаді: вік, ценз, наявність або відсутність боргів перед державою тощо), яка здійснювалася для вищих посадовців у Раді, суді, для всіх інших – тільки в суді. – Л.Б.). Метою такої процедури було виявлення суспільної і політичної надійності кандидата. Отже, суспільна думка в античні часи, особливо в умовах існування прямої демократії, мала велике значення, як власне і сьогодні, передусім, у розвинутих західноєвропейських країнах. Опинившись серед посадових осіб, члени гетерій могли впливати на зміну державного ладу Афін на свою користь, і, перш за все, за допомогою прийняття окремих псефізм – постанов народних зборів або Ради, які відрізнялися від закону тим, що мали значення лише в одиничних випадках і відносно конкретних осіб. До псефізм відносились усі урядові розпорядження й вирокі, які стосувалися інтересів окремої особи, у тому числі, надання права громадянства, забезпечення особистої безпеки, остракізм. Будь яка псефізма була обов'язковою протягом року і могла бути скасована іншою псефізмою.

Окрім наведеного, відзначимо також те, що афінські гетерії зберігали ще деякі досить архаїчні функції, які в нашому сучасному розумінні не мають відношення до політики. Мова йде про організацію і проведення симпосієв – одного із засобів аристократичного проведення вільного часу. За оцінкою О. Клімова, цей аспект у їх діяльності до недавнього часу недооцінювався як такий, що певною мірою мав політичне обарвлення [7, 248-249].

Політична й інтелектуальна консолідація гетайрів залежала від багатьох чинників: однакове виховання, близькість за віком, достаток, однаковий по кількості і цінності. Не будучи ідеальними, такі об'єднання представлялися небезпечними для існуючої політичної системи. На це, зауважує О. Никитюк, звертав увагу ще Арістотель, зазначаючи, що тиранія може зберегтися лише в тому випадку, якщо знищить всіх видатних і авторитетних людей і не дозволить зібрання типу сисітій, гетерій, виховання і всього того, звідки виникає упевненість у собі і взаємна довіра. Таке міркування, на її думку, має підстави, оскільки в демократичних державах члени гетерій становили меншість і демос легко міг контролювати і обмежувати їх діяльність. При тиранії ж вони могли скористатися обуренням народу проти одноосібного правителя, що узурпував владу, і стати, якщо можна так сказати, консолідуючим і ініціативним елементом усього суспільства, чому сприяла їх хороша освіта і старовинні родові традиції [8].

У політичному житті давньогрецького полісу другої половини V ст. наявними були фактори, які сприяли інституціоналізації гетерій як суб'єкта політичного життя. По-перше, це достатньо широка соціальна база тих, чий інтереси захищала гетерія. Поряд з нащадками родової аристократії тут були і вихідці з менш родовитих сімей, що мали з першими вже давні сталі зв'язки, а також певна кількість громадян, які до них приєдналися через різні причини, зокрема, багаті метеки, до послуг яких інколи зверталися їх більш знатні сотовариші.

Щодо внутрішньої організації, дослідники відзначають, що гетерії мали більш злагоджену структуру, ніж фратрія або філа, оскільки, якщо в останніх єдність ґрунтувалася на спільності місця поселення і родових традицій, то в гетеріях переважав персональний чинник – єдність внутрішнього світорозуміння, схожі політичні ідеали, а в деяких випадках і конкретна мета. Як правило, угруповання отримували назву за іменем свого визнаного лідера, він об'єднував

гетайрів і направляв діяльність гетерії, що особливо було важливим у тому випадку, якщо вона створювалася із конкретними цілями. У кількісному відношенні ці угруповання не були багаточисельними: кількість членів залежала в кожному окремому випадку від багатьох причин: розмірів самого полісу, популярності їх лідерів, завдань, які вони перед собою ставили.

Як було вже зазначено, майже всі без винятку гетерії існували неофіційно, оскільки формально не визнавалися державою. Прихований характер їх діяльності призводив до того, що вони постійно підозрювалися в заколотах проти демократії. Про це йдеться в законі про ісангелії (ἰσαγγελία – букв. оголошення, донесення; особливого роду скарга, або донос про державний злочин, тобто тяжкий злочин, що загрожував безпеці держави), прийнятому, як припускається, 411-410 рр. до н.е. У ньому перераховуються види злочинних діянь, які визнавалися загрозливими для держави і за якими можна було подавати надзвичайні заяви (донеси), що розглядалися в гелієї і еклесії [9, 166]. Серед них, зокрема, названі організація змови („синомосія” – *sunwmosiva*) і гетерії, створені з метою зміни існуючого політичного ладу. Відсутність пояснень в античних джерелах різниці між цими двома злочинами проти держави призвело до того, що в окремих дослідженнях можна зустріти ототожнення цих термінів і навіть твердження, що цим законом заборонялася діяльність гетерій. Проте з правової точки зору ці поняття були різними, оскільки в грецькій юридичній практиці вже першої половини IV ст. до н.е. гетерія і синомосія відрізнялися. Як аргументом щодо неправомірності їх ототожнення О. Никитюк посилається на Гіперіда, який в одній зі своїх промов наголошував, що цей закон слід застосовувати у випадку, якщо хтось вступить у змову (синомосію), або організує гетерію для повалення демократії, або зрадить місту, флоту або війську [8]. Сучасні ж дослідники відмінність вбачають у тому, що синомосія як будь-яка змова, створювалася з конкретною метою, після досягнення якої розпадалася (наприклад, після скидання тирана), проте далеко не кожна гетерія в певних політичних умовах ставила перед собою аналогічні цілі [10, 74-75].

Значно активізувалися дії гетерій на останньому етапі Пелопоннеської війни (431-404 рр. до н.е.), наслідками яких, за словами Л. Маринович, було те, що „боротьба цих груп починає розривати поліс, виступаючи як чинник, що ослабляє його спроможність до виживання” [11, 134]. Не останню роль у цьому відіграли зміни, що відбулися у складі полісної еліти: з’явилися „нові політики” – представники заможних верств, які мали стосунки з ремісничо-торгівельним середовищем, великими майстернями, міняльними конторами, купецтвом і не переймалися особливо „славою предків”. Спочатку вони були скоріше винятком, проте до середини IV ст. до н.е. саме такий тип політичного діяча став нормою. Змінювалися і форми та прийоми політичної боротьби: все частіше стали використовуватися судові процеси в гелієї. Суперництво проявлялося в гострих дебатах лідерів на засіданнях народних зборів, Ради п’ятисот, на судових процесах, які політичні діячі порушували проти своїх конкурентів.

Античні джерела свідчать про те, що в період підготовки олігархічних переворотів Чотирьохсот (411 р. до н.е.) і Тридцяти (404 р. до н.е.), діяльність гетерій набула крайнього радикального характеру: в 411 р. до н.е. Пісандр „обійшов” гетерії, переконавши їх об’єднатися [12, 364]; у 404 р. до н.е. роль об’єднуючої сили виконала створена гетеріями колегія ефорів, домігшись примирення угруповань, що ворогували між собою (гетерії Критія і гетерії Фідона), заради „загальної справи” [13]. До того ж застосовувалися і „неконституційні” методи, у том числі, і насильницького характеру. Напередодні перевороту Чотирьохсот, вказує Фукидід, були вбиті демагог Андрокл і ряд інших осіб [12, 368]. Мета всіх цих дій очевидна – безпосереднє отримання влади.

Однак слід наголосити, що така активність переважала в кризові періоди історії давньоафінського полісу. Весь же попередній, досить тривалий хронологічний відрізок часу був періодом мирного (компромісного) політичного життя, коли угруповання діяли загалом у межах закону.

Розглянувши окремі прояви політичної опозиції в Стародавніх Афінах періоду розквіту республіки, звернемо увагу на те, що недоліки та чесноти афінської демократії були взаємопов’язані. Принцип свободи волевиявлення у афінян нерозривно поєднувався з принципом відповідальності, що знайшло свій прояв у застосуванні інституту остракізму на етапі ранньої республіки. Створивши умови для існування демократії, афіняни прагнули унеможливити зазіхання на її основи, юридизував у такий спосіб профілактичні заходи щодо

можливих виступів проти політичної системи. В той же час відсутність механізму законодавчого врегулювання різних соціально-політичних угруповань, серед яких були і гетерії, призводило до крайніх проявів у діяльності опозиційно налаштованих щодо існуючої влади сил, особливо в кризові періоди. Поступово це розхитувало демократичний лад, підривало його зсередини і в результаті призвело до занепаду, а державу до втрати суверенітету.

Отже, визнавши опозиційну діяльність частиною політичного життя, вкрай важливо, особливо в умовах держави перехідного періоду, законодавчо закріпити поняття опозиція, що дозволить окреслити коло тих суб'єктів, хто реально претендує на роль протиборчої сили, гарантувати їх права та визначити принципи, на яких вони мають ґрунтувати свою діяльність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карпюк С.Г. Клисфеновские реформы и их роль в социально-политической борьбе в позднеархаических Афинах / С.Г. Карпюк // Вестник Древней истории. – 1986. – С. 17-35.
2. Никитюк Е.В. К вопросу о гетериях в Греции в V-IV вв. до н.э. [Электронный ресурс] / Е.В. Никитюк // Древние и средневековые цивилизации и варварский мир : сб. науч. ст. – Ставрополь : Издательство Ставропольского университета, 1999. – С.32-51. – Режим доступа : <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/nikituk/nik04f.htm>
3. Фролов Э.Д. Альтернативные социальные сообщества в античном мире / Э.Д. Фролов, Е.В. Никитюк, А.В. Петров, А.Б. Шарнина. – СПб. : Издательство Санкт-Петербургского университета, 2002. – 320 с.
4. Андреев Ю.В. Мужские союзы в структуре дорийского полиса // Проблемы социально-политической организации и идеологии античного общества / Ю.В. Андреев. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1984. – С. 4-20.
5. Аристотель. Политика / Аристотель // Мыслители Греции. От мифа к логике : Сочинения. – М. : ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс ; Харьков : Изд-во «Фолио», 1998. – 832 с.
6. Фукидид. История [Электронный ресурс] / Фукидид ; изд. подг. Г.А. Стратановский, А.А. Нейхард, Я.М. Боровский. – М. : Ладомир-Наука, 1993. – 543 с. – Режим доступа : <http://www.litmir.net/br/?b=121031&p=152>
7. Климов О.Ю. Царский пир в эпоху эллинизма / О.Ю. Климов // МНЕМОН : исследования и публикации по истории античного мира. – С.-Пб. : Издательство центра антиковедения СПбГУ, 2013. – Вып. 12. – С. 237-250.
8. Никитюк Е.В. К вопросу о гетериях в Греции в V-IV вв. до н.э. [Электронный ресурс] / Е.В. Никитюк // Древние и средневековые цивилизации и варварский мир : сб. науч. ст. – Ставрополь : Издательство Ставропольского университета, 1999. – С. 32-51. – Режим доступа : <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/nikituk/nik04f.htm>
9. Кудрявцева Т.В. Процессы стратегов по исангелии в IV в. до н.э. и афинская демократия / Т.В. Кудрявцева // История : Мир пришлого в современном освещении : сб. науч. ст. к 75-летию проф. Э.Д. Фролова. – С.-Пб. : Издательство Санкт-Петербургского университета, 2008. – С. 166-182.
10. Никитюк Е.В. Гетерия Эвфилета : К истории олигархического движения в Афинах в конце V в. до н.э. / Е.В. Никитюк // Античное государство : Политические отношения и государственные формы в античном мире. – С.-Пб. : Издательство Санкт-Петербургского университета. – 2002. – С. 71-80.
11. Маринович Л.П. Греки и Александр Македонский (К проблеме кризиса полиса) / Л.П. Маринович. – М. : Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1993. – 287 с.
12. Фукидид. История [Электронный ресурс] / Фукидид. – С.-Пб. : Наука, 1999. – 599 с. – Режим доступа : <http://padaread.com/?book=53848&pg=582>
13. Лисий. Речь против Эратосфена, бывшего члена коллегии тридцати, произнесенная самим Лисием [Электронный ресурс] / Лисий // Речи. – М. : Ладомир, 1994. – 384 с. – Режим доступа : <http://simposium.ru/ru/book/export/html/703>